

Rosja za kratkami. Specyfika rosyjskiego więziennictwa

Jan Strzelecki

Rosja jest jednym z krajów z największą liczbą więźniów na świecie. Za pilnowanie setek tysięcy osadzonych odpowiada rozbudowany aparat Federalnej Służby Wykonywania Kar (FSIN). Ta potężna machina jest narzędziem kontroli społeczeństwa, które pomaga utrzymać system władzy, ale równocześnie wpływa na kształtowanie podzielanych w rosyjskim społeczeństwie norm i wartości poprzez powszechność kontaktu z tzw. kulturą więzienną. Brak gruntownej przebudowy służby więziennej, której reguły instytucjonalne wywodzą się z czasów sowieckiego Gułagu, sprawia, że w systemie penitencjarnym widoczne są jak w soczewce patologie charakterystyczne także dla innych elementów rosyjskiej maszyny państwowej: od złego stanu infrastruktury, poprzez korupcję i prymat zasad nieformalnych nad przepisami prawa, po przyzwolenie na bezwzględną eksploatację pracujących więźniów i wszechwładność aparatu przymusu.

Skala systemu więziennego

W zakładach karnych w Rosji przebywa przeszło 467 tys. osób. Plasuje to Rosję pod względem liczby więźniów na 100 tys. mieszkańców na pierwszym miejscu w Europie i na 17. miejscu na świecie¹, jednak z uwagi na dużą niepewność danych dotyczących liczby więźniów w wielu krajach trzeba traktować ten wskaźnik jako przybliżony. Obecna liczba osadzonych należy do najniższych w historii Rosji i w ostatnich latach malała systematycznie. Jeszcze dziesięć lat temu w Rosji było niemal dwukrotnie więcej więźniów niż obecnie (893 tys. w 2008 roku). Zmniejszenie liczby więźniów związane jest przede wszystkim z rzadszym orzekaniem kar więzienia za lekkie przestępstwa, a częstszym stosowaniem innych sankcji (np. częściowego ograniczenia wolności lub prac społecznych).

Wynika także z przemian demograficznych rosyjskiego społeczeństwa: starzenia się i spadku liczby ludności. Zmniejszeniu liczby więźniów towarzyszyło zamknięcie znacznej liczby kolonii karnych o najłżejszym rygorze (niemal 1/4 w ciągu ostatnich 8 lat)². W efekcie przepełnienie więzień zmalało tylko nieznacznie i nie nastąpiła wyraźna poprawa warunków przetrzymywania osadzonych. Bardzo wysoki pozostaje także poziom recydywy: około 63% osób w rosyjskich więzieniach odbywa karę pozbawienia wolności nie pierwszy raz³.

Na dużą liczbę więźniów w Rosji ma wpływ charakter całego rosyjskiego wymiaru sprawiedliwości, który nastawiony jest represywnie. Większość zmian wprowadzanych w kodeksie karnym w ostatnich latach przewidywała

¹ Dane World Prison Brief, http://www.prisonstudies.org/highest-to-lowest/prison-population-total?field_region_taxonomy_tid=All

² *Визу новости про «исторический минимум заключенных» в России. Это из-за закона «день за полтора»? Колонии массово закрывают?*, 14.12.2018, <https://meduza.io/feature/2018/12/14/vizhu-novosti-pro-istoricheskiy-minimum-zaklyuchennyh-v-rossii-eto-iz-za-zakona-den-za-poltora-kolonii-massovo-zakryvayut>

³ В. Никитеев, *Проблемы ресоциализации осужденных*, www.kipkr.fsin.su/upload/territory/Kipkr/mtb/Сборник_материалов_Всероссийской_конференции.pdf

zaostrenie kar⁴. Z kolei według danych Komitetu Śledczego za 2015 rok jedynie 0,4% wyroków sądowych stanowiły uniewinnienia. Dlatego w większości przypadków o losie oskarżonych przesądzają decyzje podjęte przez prokuratorów na etapie śledztwa. Pod względem przyczyn odbywania kary dominuje grupa tzw. więźniów kryminalnych, najwięcej skazanych jest za dokonanie zabójstwa (27,8% spośród osadzonych).

W zakładach karnych w Rosji przebywa przeszło 467 tys. osób. Pasuje to Rosję na pierwszym miejscu w Europie pod względem liczby więźniów na 100 tys. mieszkańców.

Również znaczna liczba więźniów odbywa karę za handel narkotykami (25%)⁵, co prawdopodobnie jest związane z tym, że postępowania dotyczące posiadania narkotyków są nieskomplikowane i stanowią łatwy sposób wykazania swojej aktywności i skuteczności przez śledczych. Represywne nastawienie rosyjskich organów siłowych i sądów sprawia, że liczba więźniów w Rosji spadała wolniej, niż zmniejszała się przestępczość⁶. Rosyjski system penitencjarny zorganizowany jest inaczej niż systemy większości krajów: zamiast cel w więzieniach dominują baraki w koloniach karnych. W sumie po Rosji jest rozsianych 869 takich kolonii o różnym stopniu rygoru, osiem więzień i 315 aresztów śledczych. Geograficzne rozmieszczenie kolonii karnych jest związane z koncepcją rozwoju ekonomicznego przyjętą w ZSRR, kiedy więźniowie byli wykorzystywani

do pracy przymusowej m.in. przy tzw. wielkich budowach socjalizmu, jak Kanał Białomorsko-Bałtycki czy Kolej Bajkalsko-Amurska (BAM), i przy gospodarce leśnej w trudnych warunkach klimatycznych, m.in. w Karelii. Do dziś najwięcej kolonii karnych jest w obwodach bogatych w surowce naturalne (przede wszystkim w lasy), takich jak kraje Krasnojarski i Permski, lub uprzemysłowionych, jak obwody swierdłowski, kemerowski i Kraj Nadmorski. Szczególnym przypadkiem jest Republika Mordowii, gdzie duża liczba zakładów karnych skoncentrowana jest na stosunkowo małym obszarze. Są rejon w republikach Mordowii, Komi i Czuwaszji, gdzie praca więźniów i osób zatrudnionych przez FSIN stanowi większość lokalnego rynku pracy⁷. W tych regionach FSIN ma szczególnie duże znaczenie. Geograficzne rozmieszczenie kolonii sprawia również, że regułą jest odbywanie kary pozbawienia wolności z daleka od miejsca pochodzenia. W koloniach karnych oddalonych od obszarów gęsto zaludnionych panują zwykle surowsze warunki: często występują problemy z bieżącą wodą i ogrzewaniem. Odległość i niedostępność utrudnia także, i tak słabą, kontrolę zewnętrzną tych kolonii.

Warunki w więzieniach

Przed wyrokiem sądu podejrzani przebywają zwykle w aresztach śledczych. Areszt jest najczęściej stosowanym w Rosji środkiem zapobiegawczym (częściej niż np. poręczenia majątkowe czy zakaz opuszczania kraju), a w ostatnich latach jego stosowanie jest coraz powszechniejsze⁸ (w aresztach przebywa 17,3% wszystkich pozbawionych wolności). Pod względem warunków odbywania kary często najcięższy jest właśnie okres przebywania w areszcie (od niedawna jeden dzień w areszcie liczy się jako

⁴ М. Никонов, *Развитие системы уголовного правосудия: векторы, меры реформирования, основные игроки*, <https://csr.ru/wp-content/uploads/2017/01/Report-12.01.2017-2.pdf>, s. 7.

⁵ Рог. М. Алехина, И. Рождественский, Г. Макаренко, *Первые по числу заключенных*, „РБК”, 15.03.2017, <https://www.rbc.ru/newspaper/2017/03/15/58c702399a79473b36f47d9c>

⁶ *Расходы по неволе. Как дорого обходится стране уголовно-исполнительная система*, „Коммерсантъ”, 13.02.2017, <https://www.kommersant.ru/doc/3218170>

⁷ А. Табах, *Подземная империя: половина продукции ФСИН идет налево*, „Финмаркет”, 12.02.2014, <http://www.finmarket.ru/life/txt.asp?id=3627907>

⁸ М. Никонов, *Меры пресечения: 5 главных проблем и их решение*, <https://pravoirk.ru/archives/5900>. Dane Sądu Najwyższego FR, <http://www.cdep.ru/index.php?id=79&item=2074>

połtora dnia odbywania kary⁹) oraz tzw. etap, czyli przemieszczanie do kolonii karnej.

Transport odbywa się najczęściej w specjalnych pozbawionych okien wagonach nazywanych „stołypinowskimi”, w których więźniowie stłoczeni są przeważnie po 10 osób w jednym przedziale o powierzchni 3,4 m². Ponadto więźniowie ani ich rodziny nie wiedzą, dokąd są transportowani. Przykładem może być Ildar Dadin, więzień polityczny skazany za wielokrotne protesty, który po tym, jak nagłośnił tortury w jednej z kolonii karnych, był transportowany do innego miejsca odbywania kary aż przez miesiąc. Ponieważ duża część kolonii karnych oddalona jest od obszarów gęsto zamieszkanymi, przebywający w nich więźniowie pozbawieni są możliwości regularnego kontaktu z rodziną i prawnikami oraz muszą być transportowani na duże odległości, co zostało m.in. negatywnie ocenione przez Europejski Trybunał Praw Człowieka¹⁰.

Na warunki odbywania kary w dużej mierze wpływa przestarzały stan infrastruktury, której gros powstało przed 1970 rokiem i przepełnienie większości kolonii karnych.

Warunki, w jakich przebywają więźniowie po wyroku sądu, są uzależnione od rodzaju kolonii karnej. W Rosji kolonie dzielą się na cztery typy pod względem uciążliwości rygoru. W najłagodniejszych, tzw. koloniach-osadach, więźniowie poruszają się swobodnie po terytorium kolonii, mieszkają przeważnie w dużych barakach, mogą często wychodzić na przepustki, spotykać się z rodziną, korzystają z cywilnej odzieży.

W koloniach o zwykłym rygorze kontrola strażników jest znacznie większa, osadzeni umieszczani są w dużych barakach, w których znajduje się do 150 przycz, są stale nadzorowani i nie mają swobody poruszania się po terytorium kolonii karnej. Natomiast w koloniach o zastrzyżonym oraz szczególnym rygorze więźniowie mają zdecydowanie mniejszą swobodę, umieszczani są w zamykanych celach, w których przeważnie przebywa od 20 do 50 osób. W związku z przepełnieniem większości kolonii wynikający z rosyjskich przepisów wymóg 2 m² przestrzeni na jednego więźnia na ogół nie jest przestrzegany, choć nawet on jest dwukrotnie niższy od standardów zapisanych w ratyfikowanej przez Rosję Europejskiej konwencji praw człowieka¹¹. Ważnym czynnikiem wpływającym na więzienne realia jest także polityka miejscowych władz FSIN i kierownictwa konkretnego więzienia.

Na warunki odbywania kary w koloniach karnych w dużej mierze wpływa przestarzały stan infrastruktury, którą dysponuje FSIN. Większość powstała przed 1970 rokiem, a duża część pamięta jeszcze czasy carskie. Stan i przepełnienie większości zakładów karnych sprawiają, że nie ma w nich możliwości zachowania podstawowych zasad higieny. Powoduje to, że okresowo wybuchają epidemie. Stąd od lat jednym z problemów w rosyjskich zakładach penitencjarnych są częste zachorowania na AIDS i gruźlicę. Według danych FSIN aż około 1/3 zgonów w więzieniach spowodowana jest zachorowaniem na AIDS. Mimo to w ciągu ostatnich lat śmiertelność więźniów w Rosji spada¹². Niezwykle trudno ocenić rzeczywistą skalę tego zjawiska. obrońcy praw człowieka twierdzą, że statystyki dotyczące zachorowań są niewiarygodne, ponieważ większość chorób nie jest rejestrowana¹³.

⁹ Э.Фанзисов, *Как начал работать долгожданный закон «День за полтора», „Тюремный консультант Руси сидящей”, 8.08.2017*, <https://vturme.info/kak-nachal-robotat-dolgozhdannyyj-zakon-den-za-poltora/>

¹⁰ В. Гефтер, *ФСИН злоупотребляет правом распределения заключенных. Но готов встать на путь исправления?*, 10.07.2018, <http://antipytki.ru/2018/07/10/fsin-zlupotreblyaet-pravom-raspredeleniya-zaklyuchennyh-no-gotov-vstat-na-put-ispravleniya/>

¹¹ A. Bobrik, K. Danishevski, K. Eroshina, M. McKee, *Prison Health in Russia: The Larger Picture*, https://www.researchgate.net/publication/7834446_Prison_Health_in_Russia_The_Larger_Picture

¹² *Смертность в исправительных учреждениях ФСИН снизилась на 9,6% в 2016 году*, РИА Новости, 20.02.2017, <https://ria.ru/society/20170220/1488383898.html>

¹³ А. Рыкова, *Смерть за решёткой. От чего умирают российские ээки*, „Life.ru”, 10.07.2017, <https://life.ru/t/>

Przestrzeganie praw człowieka w rosyjskich więzieniach jest przedmiotem szerokiej dyskusji w Rosji. Tylko w ciągu pierwszych siedmiu miesięcy 2018 roku rosyjska prasa ujawniła 24 przypadki tortur w więzieniach¹⁴. W ostatnich latach największym echem odbił się przypadek torturowania Jewgienija Makarowa w kolonii karnej nr 1 w Jarosławiu oraz doprowadzenie do śmierci dwóch więźniów w Czelabińsku w 2015 roku¹⁵.

Federalna Służba Wykonywania Kar to potężna machina finansowa. Poza dotacją budżetową do FSIN wpływają także przychody z produkcji w zakładach przy koloniach.

Skala naruszeń jest znacząca, nawet oficjalne dane pokazują ich masowy charakter. Zarządzana przez FSIN kontrola po skandalu związanym z torturowaniem Makarowa ujawniła 168 naruszeń dotyczących użycia siły i „środków specjalnych” przez funkcjonariuszy FSIN w ostatnim czasie¹⁶. Większość z nich polegała na stosowaniu środków przymusu bezpośredniego w pomieszczeniach, które nie podlegały monitoringowi. Trudne warunki panujące w więzieniach i przemoc wobec więźniów są przyczynami wybuchających okresowo buntów w koloniach karnych. Oficjalne komunikaty FSIN mówią średnio o około piętnastu protestach w roku, ale według ekspertów ich faktyczna liczba jest większa¹⁷. W ostatnich miesiącach

jednym z takich zdarzeń był konflikt w kolonii karnej nr 6 pod Omskiem, w którym uczestniczyło 150 osób, doszło do starć, a cztery osoby były później hospitalizowane¹⁸.

Imperium FSIN

Administrowaniem więziennictwem i pilnowaniem dużej liczby więźniów zajmuje się Federalna Służba Wykonywania Kar (FSIN), w której zatrudnionych jest 325 tys. osób¹⁹. Liczba pracowników FSIN nie zmniejszyła się znacząco od czasu jej utworzenia w 1998 roku, mimo spadku liczby więźniów. Sprawia to, że stosunek liczby pracowników więziennictwa do liczby osadzonych jest w Rosji 2,3 razy większy niż w USA²⁰. W 2017 roku budżet FSIN wyniósł 257,6 mld rubli (ok. 4,5 mld USD), a więc około 1,5% ogółu wydatków budżetu federalnego Rosji (to ponad dwukrotnie więcej niż wydatki całego budżetu Mołdawii). Stawia to Rosję na pierwszym miejscu w Europie pod względem bezwzględnych wydatków na więziennictwo²¹.

Federalna Służba Wykonywania Kar to potężna machina finansowa. Poza dotacją budżetową do FSIN wpływają także przychody z produkcji w zakładach przy koloniach. W 2016 roku wyniosły one około 50 mld rubli²² (ponad 800 tys. USD). Większość kontraktów, przy realizacji których wykorzystywani są więźniowie, dotyczy wytwarzania odzieży, tkanin i żywności, a niekiedy także prac budowlanych. Wśród podmiotów zlecających kontrakty dominują instytucje związane z FSIN, a część produkcji

¹⁴ Все сообщения о пытках 2018 года в одной таблице. Их уже больше полусотни, „Медуза”, 9.08.2018, <https://meduza.io/feature/2018/08/09/vse-soobscheniya-o-pytkah-etogo-goda-v-odnoy-tablitse-ih-uzhe-bolshe-polusotni>

¹⁵ Челябинск: для фсиновцев, убивших заключенного Исраилова, требуют до 12 с половиной лет, „Грани”, 24.10.2018, <https://grani-ru-org.appspot.com/Society/Law/m.273470.html>

¹⁶ ФСИН выявила 168 нарушений порядка применения силы в колониях и СИЗО, Интерфакс, 12.10.2018, <https://www.interfax.ru/russia/633116>

¹⁷ О. Романова, С чего начинается бунт, „Новая Газета”, 12.05.2015, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2015/05/12/64098-s-chego-nachinaetsya-bunt>

¹⁸ Волнения в ИК-6 Омска, „Zona Media”, 7-11.10.2018, <https://zona.media/chronicle/ik6#21125>

¹⁹ Dane za rok 2015.

²⁰ Е. Коростелева, Обзор Предложений по Совершенствованию Системы Исполнения Наказаний, https://csr.ru/wp-content/uploads/2017/10/20171017_Report-Prisons.pdf, s. 22.

²¹ М. Алехина, И. Рождественский, Г. Макаренко, Первые по числу заключенных, *op. cit.*

²² ФСИН оценила годовые доходы от производства в тюрьмах в 50 млрд рублей, 18.10.2016, <https://rns.online/economy/FSIN-otsenil-godovie-dohodi-ot-proizvodstva-v-tyurmah-v-50-mlrd-rublei--2016-10-18/>

wytwarzanej przez więźniów sprzedawana jest w szarej strefie i nie jest dostrzegana przez oficjalną statystykę. Rozmiar nierejestrowanej wytwórczości bardzo trudno oszacować, jednak niektóre źródła mówią o tym, że realna produkcja jest nawet dwukrotnie większa od oficjalnej²³. Na potrzeby FSIN tworzy się w ten sposób równoległy rynek, na którym ceny regulowane są odgórnie, praca jest niemal darmowa, a statystyka fikcyjna, co sprawia, że część towarów upłynniana jest w szarej strefie przez funkcjonariuszy FSIN.

FSIN tworzy swoiste „państwo w państwie” bez nadzoru, natomiast z oddzielną opieką zdrowotną, systemem transportu, oświatą, swoistym systemem obiegu towarów, który charakteryzuje się powszechnością korupcji oraz prymatem reguł i hierarchii nieformalnych nad formalnymi.

Płatną pracę podczas odbywania wyroku wykonuje około 25–40% więźniów²⁴. Według przepisów praca jest obowiązkowa dla większości więźniów, ale nie dla wszystkich wystarcza miejsc pracy. Praca podczas odbywania wyroku jest jednym z głównych kryteriów przy przedterminowym skracaniu kary. Daje ona także inne przywileje, takie jak zgoda na dodatkowe widzenia z bliskimi czy oglądanie telewizji. Niewypełnianie norm dotyczących produkcji skutkuje natomiast często ograniczaniem widzeń, obowiązkowymi ćwiczeniami fizycznymi, a przede wszystkim odmową przedterminowego zwolnienia z odbywania kary. Częste są relacje na temat bicia więźniów, którzy odmawiali ciągłej pracy (np. w przypadku problemów kierownictwa z wykonaniem planu)²⁵. Niepre-

czyjne kryteria warunkowego przedterminowego skrócenia kary są wykorzystywane przez służbę więzienną nie tylko do dyscyplinowania więźniów, ale także zmuszenia ich do cięższej pracy, pozyskiwania informatorów oraz wymuszania łapówek.

Większość zakładów przywieziennych zajmuje się przemysłem odzieżowym i drzewnym. Wynagrodzenia, które otrzymują tu więźniowie, są niewielkie, ponieważ 75% wypracowanego dochodu przeznaczane jest na ich utrzymanie w kolonii karnej. Niskie płace są związane także z praktyką wyznaczania przez kierownictwo kolonii karnych znacznie zawyżonych, pozwalających manipulować wysokością wypłat norm pracy. obrońcy praw człowieka twierdzą, że miesięczne wynagrodzenie więźniów wykonujących pracę w zakładach przywieziennych waha się pomiędzy 400 a 5000 rubli (od 6 do 80 USD miesięcznie).

Mimo że prestiż pracy w więziennictwie jest niski, a wizerunek FSIN w społeczeństwie – raczej negatywny (w odróżnieniu np. od służb specjalnych, jak Federalna Służba Bezpieczeństwa), w poszczególnych grupach społecznych i regionach zatrudnienie w strukturach FSIN odbierane jest jako szansa na stabilną i dobrą pracę. Sprawa to, że w wielu miejscach ze względu na dużą konkurencję trudno jest dostać się do służby w więziennictwie, a jedną z często wybieranych dróg kariery zawodowej jest edukacja w szkołach prowadzonych przez FSIN, w których przygotowanie pracowników więziennictwa zaczyna się na wczesnym etapie (w niektórych miejscowościach funkcjonują nawet szkoły podstawowe pod kuratelą FSIN). Praca we FSIN łączy się także z różnego rodzaju pozapłacowymi korzyściami: funkcjonariusze otrzymują zakwaterowanie, wyżywienie i inne benefity związane z przynależnością do służby mundurowej (od łatwiejszego dostępu do służby zdrowia po możliwość uczestniczenia w konkursie piękności „Miss FSIN”). Część patologii systemu penitencjarnego w Rosji wynika z braku niezależnego nadzoru (nawet lekarze

²³ А. Табах, *Подземная империя: половина...*, *op. cit.*

²⁴ И.Халецкая, *Кто не работает, тот ест. Сколько зарабатывают заключенные*, РИА Новости, 11.03.2018, <https://ria.ru/20180311/1515928668.html>

²⁵ Wiele relacji m.in. na stronie <http://antipytki.ru/>

oceniający stan zdrowia osadzonych są częścią aparatu więziennego), który sprawia, że FSIN staje się swoistym „państwem w państwie”.

Od około dwóch lat regularnie pojawiają się w rosyjskich mediach informacje o możliwej reformie FSIN, zmianie jej kierownictwa, a nawet o przeniesieniu służby z Ministerstwa Sprawiedliwości do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (w strukturach tego ministerstwa więziennictwo funkcjonowało do 1998 roku).

Procesy polityczne są w dzisiejszej Rosji jednym z podstawowych narzędzi władzy w postępowaniu z opozycją polityczną oraz instrumentem w ramach rywalizacji grup w elicie.

Tego rodzaju przecieki świadczą o toczącej się grze o uzyskanie kontroli nad tym dużym elementem systemu bezpieczeństwa, a także próbie ograniczenia i racjonalizacji wydatków FSIN. W niepisanej hierarchii rosyjskich służb FSIN zajmuje najniższą pozycję i związku z tym inne struktury siłowe mogą starać się podporządkować sobie „imperium FSIN” lub udowodniać swoją efektywność, demaskując skandale w służbie więziennej.

Więzienie jako narzędzie represji politycznych

Organizacje zajmujące się obroną praw człowieka zwracają uwagę na dużą liczbę motywowanych politycznie procesów karnych w Rosji. Amnesty International podkreśla, że częste są zwłaszcza represje i prześladowanie obrońców praw człowieka, ograniczanie swobody wypowiedzi, swobód kulturalnych i praw mniejszości²⁶. Według danych centrum obrony praw

człowieka Memoriał w rosyjskich więzieniach w 2018 roku odbywało karę 195 więźniów politycznych i religijnych²⁷.

Znaczny wzrost liczby więźniów politycznych nastąpił w ostatnich latach i związany był przede wszystkim z aneksją Krymu i wojną rosyjsko-ukraińską – w aresztach i koloniach karnych znalazła się w ostatnich latach z powodów politycznych duża liczba Tatarów krymskich i Ukraińców, oskarżanych często o działalność ekstremistyczną. Część ukraińskich więźniów politycznych, łącznie z Ołehem Sencowem, reżyserem skazanym w Rosji w sfginowanym procesie na 20 lat więzienia (według śledczych miał on planować wysadzenie pomnika Lenina na Krymie) prowadziła głodówkę w czasie Mistrzostw Świata w Piłce Nożnej w 2018 roku, domagając się uwolnienia wszystkich, ponad 60, ukraińskich więźniów politycznych. Protest zakończył się fiaskiem, mimo że w czasie mundialu był on niekorzystny wizerunkowo dla władz rosyjskich i przyczynił się do bojkotu mistrzostw przez część światowych przywódców. Determinacja rosyjskich władz w tej sprawie związana jest z tym, że pokazowe procesy ukraińskich aktywistów mają odstraszyć mieszkańców Krymu od manifestowania lojalności wobec Ukrainy.

Procesy polityczne są w dzisiejszej Rosji jednym z podstawowych narzędzi władzy w postępowaniu z opozycją polityczną. Najgłośniejsze procesy polityczne w ostatnich latach dotyczyły Aleksieja Nawalnego, który tylko od początku 2017 roku do września 2018 roku spędził w sumie w aresztach i koloniach karnych 140 dni za organizowanie protestów i udział w nich. Sprawy polityczne mają często priorytet w rozpatrywaniu – w ciągu 17 dni roboczych po protestach 26 marca 2018 roku organizowanych przez Nawalnego tylko jeden Twerski Sąd Rejonowy w Moskwie rozpatrzył 476 spraw przeciw prote-

²⁶ Raport Amnesty International, „Russian Federation 2017/2018”, <https://www.amnesty.org/en/countries/europe-and-central-asia/russian-federation/report-russian-federation/>

²⁷ Memorial Publishes Lists of Political Prisoners in Russia, 30.10.2018, https://memohrc.org/en/news_old/memorial-publishes-lists-political-prisoners-russia

stującym. Procesy karne są także instrumentem w ramach rywalizacji grup władzy o wpływy na Kremlu. W koloniach karnych przebywają prominentni niegdyś rosyjscy politycy, jak na przykład eksminister rozwoju gospodarczego Aleksiej Ulukajew, którego proces, inspirowany przez prezesa Rosnefti Igora Sieczina, miał zastraszyć bardziej liberalną część aparatu władzy i zdemontować rosnącą pozycję Sieczina.

Masowe naruszenia praw człowieka w więzieniach i brak efektywnych mechanizmów przeciwdziałania temu zjawisku przez instytucje państwowe stał się katalizatorem samoorganizacji rosyjskiego społeczeństwa. Wokół tematu obrony praw więźniów powstał ruch społeczny i sporo organizacji pozarządowych.

Masowe naruszenia praw człowieka w więzieniach i brak efektywnych mechanizmów przeciwdziałania temu zjawisku przez instytucje państwowe stał się katalizatorem samoorganizacji rosyjskiego społeczeństwa.

Najważniejsze z nich to Ruś Siedząca, Komitet przeciwko Torturom, OWD-Info i Memoriał. W niosącej pomoc więźniom i ich rodzinom Rusi Siedzącej pracują osoby, które same przeszły przez rosyjskie więzienie (m.in. represjonowani po protestach na placu Błotnym na przełomie 2011/2012), ale także prawnicy i dziennikarze. Wiele osób, którym pomagają aktywiści, to ofiary tzw. zamówionych spraw, czyli procesów wszczętych przez prokuratorów opłaconych na przykład przez konkurencję biznesową. OWD-Info i Memoriał to z kolei najważniejsze organizacje gromadzące i nagłaśniające informacje o więźniach politycznych, aresztowaniach i protestach. Organizacje broniące praw więźniów i krytykujące działanie siłowych organów państwa działają pod ciągłą presją, ze świadomością, że w każdej chwili mogą podlegać kontrolom i represjom (lider-

ka Rusi Siedzącej Olga Romanowa zmuszona była z tego powodu do emigracji). Nawet stosunkowo sprawnie funkcjonujące organizacje pomagające więźniom nie mają szans zwalczyć systemowych problemów rosyjskiego więziennictwa. Ich funkcjonowanie, podobnie jak działalność organizacji matek żołnierzy, które występowały przeciwko wojnie w Czeczenii i fali w wojsku, jest jednak dowodem, że rosyjskie społeczeństwo w obliczu zagrożenia potrafi przejawiać determinację do samoorganizacji.

Kultura więzienna

O specyfice rosyjskiego więziennictwa przesądza także funkcjonowanie nieformalnego kodeksu zachowań i obyczajów. Kodeks ten obejmuje reguły życia więziennego, na przykład normy zwracania się do strażników i więźniów, zasady dotyczące tatuaży czy reguły tak szczegółowe, jak zakaz używania koloru czerwonego w więzieniu. Wszystko to służy budowaniu równoległej rzeczywistości z hierarchią alternatywną do oficjalnej. Na samym szczycie tej hierarchii znajdują się „wory w zakonie” (воры в законе, w wolnym tłumaczeniu: honorowi bandyci). Tworzą oni środowisko, które kieruje się oddzielnym niepisany katalogiem zachowań (m.in. zakazem zdradzania reguł świata więziennego i kryminalnego) i wybiera spośród siebie nieformalnego lidera. O randze tej osoby może świadczyć, że o wyborach nowego „wora w zakonie numer 1” pisały w sierpniu 2018 roku największe rosyjskie gazety²⁸. Normy kultury więziennej obowiązującej w rosyjskich aresztach i koloniach karnych wywodzą się z czasów sowieckich i obowiązują także w większości pozostałych byłych republik ZSRR.

W większości więzień nieformalne reguły są ważniejsze od więziennego regulaminu. Spokój kierownictwu kolonii karnych (dla funkcjonariuszy

²⁸ *Избран новый «вор в законе № 1», „Газета”, 20.08.2018, https://www.gazeta.ru/social/news/2018/08/20/n_11927161.shtml*

najważniejszy jest brak protestów i skarg do prokuratury) zapewnia zwykle komitet więzienny (ros. блаткомитет), czyli niewielka grupa więźniów przeważnie wywodząca się ze środowisk kryminalnych, która gotowa jest przemocą „utemperować” niepokornych współosadzonych. W zamian za to kierownictwo kolonii zapewnia im możliwość dostępu do zabronionych przepisami alkoholu, narkotyków, telefonów komórkowych i toleruje inne naruszenia regulaminu.

O specyfice rosyjskiego więziennictwa przesądza w dużej mierze funkcjonowanie nieformalnego kodeksu zachowań i obyczajów.

Powszechne w więziennictwie zjawisko korupcji sprawia z kolei, że warunki odbywania kary są uzależnione od zamożności skazanego. W ostatnim czasie szerokim echem odbiły się w Rosji opisy i fotografie dostatniego życia, jakie w jednej z kolonii karnych w obwodzie amurskim prowadził jeden ze skazanych za najcięższe przestępstwa kryminalne. Dzięki łapówkom mógł on korzystać z pomieszczeń służbowych, zamawiać do więzienia kawior, przyrządzać szaszłyki i korzystać z prywatnej opieki zdrowotnej²⁹. Jak twierdzi Olga Romanowa, odpowiednio ustosunkowany przestępca poprzez swoich współników na wolności może zapewnić sobie w kolonii karnej komfortowe warunki życia. Romanowa opisuje przypadki zajmowania na stałe specjalnych pokoi przeznaczonych do długich widzeń, najbardziej powszechne – to wystawianie fałszywych zaświadczeń o inwalidztwie dla otrzymania lepszej celi lub przeniesienia do lecznicy czy nawet wybudowania na terenie kolonii karnej oddzielnej daczki z ogrodem, kucharzem i ogrodnikiem dla uznanego

²⁹ А. Иванова, *Кто такой Вячеслав Цеповяз? Как он связан с бандой Цапка?*, „Anews”, 6.11.2018, <https://www.anews.com/p/100385862-kto-takoj-vyacheslav-cepovjaz-kak-on-svjazan-s-bandoj-capka/>

„autorytetu”. Według Romanowej zjawisko to jest powszechne, a na wiele usług obowiązują nieformalne cenniki³⁰.

Specyfika rosyjskiego więziennictwa wynika także z powszechności kontaktu z instytucjami penitencjarnymi i z popularności kultury więziennej. Wśród niektórych grup społecznych pobyt w więzieniu staje się elementem typowej biografii mężczyzny, etapem życiorysu podobnym do służby w wojsku. Popularność kultury więziennej przejawia się na przykład w obecności praktyk ze świata więziennego i przestępczego w rosyjskiej polityce i biznesie, a także używaniu wyrażen ze slangu więziennego i piosenek więziennych w oficjalnych wypowiedziach polityków – najbardziej znany przykładem jest wypowiedź Władimira Putina, który uzasadniając rosyjskie naloty na Grozny rozpoczynające wojnę w Czeczenii w 1999 roku, zapowiedział – używając kryminalnego żargonu – że „terrorystów [...] będzie gnoić w kiblu”.

Podsumowanie

Kolonie karne i więzienia w przeważającej większości zostały zbudowane w czasach stalinowskich i od tamtej pory pomimo kilkukrotnych prób reformy systemu penitencjarnego w Rosji w wielu wymiarach zachowały cechy radzieckiego Gułagu: dochodzi w nich do systematycznego naruszania praw człowieka, tortur, a służba więzienna stanowi maszynę, która wyspecjalizowała się w ukrywaniu patologii i zarabianiu pieniędzy (np. poprzez łapówki i machinacje finansowe). Jedną z najbardziej alarmujących statystyk dotyczących rosyjskiego więziennictwa jest wysoki i wzrastający w ostatnich latach poziom recydywy³¹. Świadczy on o nieefektywności systemu penitencjarnego.

³⁰ О. Романова, *Цеповяз и другие ВИП-осужденные. Зачем нужна роскошь в российских тюрьмах*, Carnegie.ru, 20.11.2018, <https://carnegie.ru/commentary/77743>

³¹ В. Никитеев, *op. cit.*

Niefektywność ta nie jest jednak problemem dla rządzących, ponieważ w Rosji więziennictwo jest przede wszystkim częścią maszyny kontrolującej społeczeństwo i zapewniającej w ten sposób stabilność systemu władzy. Brak zamiarów reformowania systemu penitencjarnego potwierdził prezydent Putin podczas dorocznej konferencji prasowej 20 grudnia 2018 roku, kiedy na pytanie o możliwą reformę FSIN w związku z doniesieniami o torturach więźniów odpowiedział, że potrzebne jest usprawnienie działalności więzień, ale kardynalne zmiany nie są konieczne. Brak kontroli niezależnych instytucji nad tym, co dzieje się w więzieniach, pogłębia represyjność całego

systemu i poszerza możliwość wykorzystywania go do represji politycznych³². W efekcie FSIN tworzy swoiste „państwo w państwie” bez nadzoru, natomiast z oddzielną opieką zdrowotną, systemem transportu, oświatą, swoistym systemem obiegu towarów, który charakteryzuje się – podobnie jak rosyjski system władzy – powszechnością korupcji oraz prymatem reguł i hierarchii nieformalnych nad formalnymi. Nic nie wskazuje, żeby w najbliższych latach zamierzano ograniczyć w Rosji systemowe używanie kary pozbawienia wolności jako łatwego sposobu na eliminację niepokornych obywateli oraz rywali i konkurentów politycznych i biznesowych.

³² Według raportu Amnesty International poziom kontroli społecznej i przejrzystości systemu więziennictwa w ostatnim czasie obniżył się, <https://www.amnesty.org/en/countries/europe-and-central-asia/russian-federation/report-russian-federation/>

REDAKCJA MERYTORYCZNA: Adam Eberhardt,
Marek Menkiszak
REDAKCJA: Małgorzata Zarębska, Anna Łabuszewska
SKŁAD: Bohdan Wędrychowski

Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia
ul. Koszykowa 6a, 00-564 Warszawa
tel.: +48 | 22 | 525 80 00,
fax: +48 | 22 | 525 80 40

**Opinie wyrażone przez autorów analiz nie przedstawiają
oficjalnego stanowiska władz RP**

Zapraszamy na naszą stronę: www.osw.waw.pl